

עיר אסלאמית, עיר ערבית: מיתוסים אוריינטליסטיים והשקפות חדשות

אנדרה ריימון

1. אוריינטליזם ומושג העיר המוסלמית

התרומה הנכבדת שתרם סטיבן המפריס (Humphreys) לנושא בספרו ההיסטוריה האסלאמית והתייחסותו המפורשת ל'מסורת הצרפתית המפוארת של לימודים אורבניים אסלאמיים'¹ מזכים אותי, לשמחתי, מכל האשמה ב'פרנקו-צנטריות' בשל הערתי הראשונה – שההגדרה הקלאסית של העיר המוסלמית היא במידה רבה עניין צרפתי. הדיונים 'הפורמליים' הראשונים בנושא נדונו בזכותה של 'אסכולת אלג'יר' הצרפתית, אסכולה שפיתחו האחים מרסיי (William Marçais, 'L'Islamisme et la vie urbaine', 1928), ונמשכו בשנות השלושים והארבעים על ידי אסכולת דמשק (Weulersse ו-Sauvaget).² באופן כללי, נראה שבעיות של תכנון עירוני עוררו עניין מיוחד בקרב חוקרים צרפתים, כפי שמעידה סדרת החיבורים הבלתי רגילה שנכתבה

* זהו תרגום מאמרו של אנדרה ריימון (Andre Raymond): 'Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views', *British Journal of Middle Eastern Studies*, 21/1 (1994): 3-18

מערכת ג'מאעה מודה למחבר ולהוצאה על הרשות לפרסם את המאמר בעברית. ההערות בסוגריים מרובעים הן של מחבר המאמר. ההערות בסוגריים מסולסלים הן של מערכת ג'מאעה. ** זהו טקסט ההרצאה השנתית של החברה הבריטית ללימודי המזרח התיכון בבית הספר ללימודי המזרח ואפריקה באוניברסיטת לונדון, מרץ 1994. את הטקסט תרגמה מצרפתית לאנגלית גב' קמילה קרמביק (Crumbeke).

1 Humphreys, R. Stephen, 1991. *Islamic History*, Princeton, 228

2 Marçais, William, 1961. את הדיונים הבסיסיים אפשר למצוא במקורות האלה: 'L'Islamisme et la vie urbaine', *Articles et conférences*, Paris; Marçais, Georges, 1957. 'L'urbanisme musulman', *Mélanges d'histoire et d'archéologie de l'Occident musulman*, 2 vol., Algiers, v.1; idem, 1945. 'La conception des villes dans l'Islam', *Revue d'Alger*, II; Le Tourneau, Roger, 1957. *Cités musulmanes d'Afrique du Nord*, Algiers; Sauvaget, Jean, 1934. 'Esquisse d'une histoire de la ville de Damas', *REI* 4; idem, 1951. *Alep, Essai sur le développement d'une grande ville syrienne*, Paris; Weulersse, Jacques, 1934. 'Antioche, Essai de géographie urbaine', *BEO* 4; idem, 1946. *Paysans de Syrie et du Proche-Orient*, Paris.

במהלך נוכחותה הארוכה של צרפת בחופיו הדרומיים והמזרחיים של הים התיכון: החל ממרקש מאת דברדו, פאס של לה טורנו ואלג'יר של לספה, וכלה בחלב של סובז'ה; את ההיסטוריה של קהיר, אמנם עדיין בצל שליטתו של לורד קרומר, אנו חייבים למרסל קלרז'ה.³ רק בשלב מאוחר יותר סיכם גוסטב פון גרינבאום את עיקריה של התפתחות 'דוקטרינית', שבעזרתה הדגישה ג'נט אבו לר'ד בשובבות את שרשרת הסמכויות ('אסנאד'), החל בחיבוריהם של האבות המייסדים.⁴ לא יהיה זה אפוא משום לאומנות יתרה אם אפיין את החיבור הראשון בקורפוס זה במאפיינים בעלי זיקה הדוקה לאוריינטליזם ולאוריינטליסטים הצרפתים.

1.1 התפיסה האוריינטליסטית בנוגע לעיר המוסלמית ולתכנון העירוני המוסלמי מתאימה מטבעה לתפיסת היסוד של האוריינטליזם, שלפיה כל תופעה המופיעה בתרבותה של מדינה מוסלמית חייבת את עיצובה לאסלאם. רובר אילבר כתב בתבונה בנושא זה ש'היות שרוב האוריינטליסטים הניחו מראש שלאסלאם היה תפקיד יסודי בהבניית המרחב העירוני, אכן זה מה שהתגלה לבסוף'.⁵ לכן לא מפתיע לשמוע שמזכירים את האסלאם בדרך טבעית בנוגע למוסדות, לארגון החיים הפוליטיים, לפעילות החברתית והכלכלית ואפילו למבנה הפיזי של העיר, שבתנאים אלה אי אפשר לתארה אלא כ'מוסלמית'.

היבט זה ידוע כל כך עד שמיותר להוסיף ולהתעכב עליו. יהיה אולי מועיל יותר לנסות להבין איך השפיעה הסביבה האינטלקטואלית והפוליטית שתאורטיקנים אלו של העיר המוסלמית חיו בה (יש לזכור שרבים מהם היו חוקרים צרפתים), על הייצוג שהעניקו למושג מחקרם. ראשית כול עלינו לציין שהקולוניזציה הצרפתית התפשטה לאלג'יריה ולתוניסיה, ואז ללבנט, למחוזות שתבניות יוון ורומי הותירו בהם חותם עמוק. תשומת לבם של החוקרים נמשכה בוודאי אל פלאי התכנון העירוני העתיק, שאין ספור דוגמאות ממנו נפרשו לעיניהם (מתימקאד {שבאלג'יריה} ועד פלמירה {תדמר, שבסוריה}); בשום מקום אין הדבר בולט יותר מאצל סובז'ה: חלק

- 3 Deverdun, Gaston, 1959-1966. *Marrakech des origines à 1912*, 2 vol., Rabat; Le Tourneau, Roger, 1949. *Fès avant le protectorat*, Casablanca; Lespès, René, 1930. *Alger, étude de géographie et d'histoire urbaine*, Paris; Clerget, Marcel, 1934. *Le Caire*, 2 vol.; Sauvaget 1951, *Alep*
- 4 von Grunebaum, Gustave Edmund, 1961 [1955]. 'The Structure of the Muslim Town', in: idem, *Islam: Essays on the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, London; Abu Lughod, Janet, 1987. 'The Islamic City', *IJMES* 19
- 5 Ilbert, Robert, Avril 1982. 'La ville islamique: réalité et abstraction', *Les Cahiers de la recherche architecturale: Espace et formes de l'Orient arabe*, 10/11

ניכר מעבודתו מוקדש להדגשת שרידי התכנון העירוני העתיק, שעדיין נוכח בארגון המודרני של ערים ערביות (ראה חיבוריו על דמשק, חלב ולְטָקִיָה).⁶ נטייה זו הייתה טבעית עוד יותר כאשר הקולוניאליזם הצרפתי הציג את עצמו ברצון כמייסד מחדש של ה'אימפריום' הרומי, שעמו התחברה הציוויליזציה הצרפתית, כביכול, לאחר 'הפסקה' של כ-1,500 שנה. תכנון עירוני עתיק, מתובל במונומנטים יוקרתיים, שנעשה על פי הנהלים והמוסדות העירוניים וזכה לפיתוח פיזי קבוע, היה מופת ברור לחיקוי: חזרתו של התכנון האנכי, שגבר על חוסר הסימטריה של הרחובות הערביים, נחשב לניצחון הציוויליזציה והקדמה על האנרכיה שאפיינה את האורבניזם הערבי. ההשוואה לערים מערביות מימי הביניים ולמוסדותיהן העירוניים (ה'קומונות' המפורסמות), שבהם טופחה פריחתה של אירופה בעת שהמזרח הערבי שקע לאטו לתוך ניוונו, הייתה בוודאי מסוכנת לא פחות. כשלא מצאו בתאוריות של ובר על האבולוציה של הערים המערביות דבר שהיה אפשר ליישמו בערים שנפרשו לפנייהם, נאלצו המומחים, ובמיוחד סובז'ה בסוריה, להודות שהם מתמודדים עם סוג של תכנון עירוני שאי אפשר עוד להגדירו אלא על ידי המנייה העגומה של כל הגורמים שבלטו בו כל כך בחסרונם: הסדירות והמוסדות של העיר העתיקה, והשרטוטים והקומונות של העיר הימני-בינימית.⁷

אפשר לשער שעגמומיות זו הודגשה אף ביתר שאת, היות שהערים הערביות שחקרו יצאו זה מכבר (הודות לכיבוש הצרפתי) מעידן דומיננטיות 'תורכית', שתפוחותיו האחרונות ואלימותו הטילו צל כבד על שנותיו הארוכות. אפשר לחבר קובץ של הערכות המנגידות את ה'רודנות התורכית' עם עידן הסדר והקדמה שהגיע עם השלטון הצרפתי, יורש הציוויליזציה העתיקה. אסתפק בשני ציטוטים חשובים מספרים, שמבחינות שונות הם מופת לבקיאות ולחדות ראייה. בתקופת השלטון העוסמאני, כתב מרסל קלרז'ה, קהיר 'גססה לאטה... כשהיא נותנת לשרידי עברה המפואר להתפורר אט-אט... קהיר חזרה... אל היישובים המפוזרים שהערבים הראשונים העדיפו... האמנות נעלמה עם כל הגילויים האחרים של חיים מסודרים ואינטליגנטיים'. בחלב, ציין סובז'ה (שלמרות דבריו הכיר בפאר העוסמאני), 'גורמי התפוררות... שוב מפעילים את לחציהם, עם נטייה להגזמה שמאיצה את שיבוש המרכז העירוני... חלב העוסמאנית אינה אלא אשליה — חזית מפוארת שמאחוריה אין אלא חורבות'.⁸

6 ראו חיבוריו הנזכרים לעיל על דמשק וחלב, וכן 4 BEO, 'Le plan de Laodicée-sur-Mér', (1934).

7 לא הצלחתי להתחקות אחר השפעתו הישירה של מקס ובר על תאוריות אלו של ג' סובז'ה וג' וולרס.

8 Clerget 1934, *Le Caire*, I, 178-180; Sauvaget 1951, *Alep*, 239

1.2. 'האסכולה הסורית' הכניסה גורם נוסף לתמונה עגומה זו. המחקרים של ז'אק וולרס על אנטיוכיה והערים העלאויות של צפון סוריה הביאו אותו להגדיר דגם עירוני שסוע בין קהילות עוינות (במקרה זה מוסלמים סונים, עלאוים, תורכים ונוצרים) – עיר מקוטעת, מחולקת לרבעים סגורים שפניהם פנימה, תפיסה שהייתה משותפת לסובז'ה ולוולרס. ראו את דברי סובז'ה, ש'העיר המוסלמית אינה נחשבת עוד ליחידה בודדת, הקיימת לעצמה, מורכבת וחיה: כיום היא אינה אלא אוסף של פרטים בעלי אינטרסים סותרים'. או במאמר אחר, הפעם על העיר חלב: איננו חייבים דבר לתקופה המוסלמית זולת 'שיבוש המרכז העירוני וקיטועו לתאים זעירים, נפרדים ולעתים אף מנוגדים'.⁹ סביר להניח שוולרס, שהגיע לסוריה בשנת 1932, מצא באנטיוכיה {אנטקיה} אישור לממצאיו של סובז'ה בחלב.

את התפיסה שהעיר הערבית היא גוף טפילי אנו חייבים במידה מסוימת לוולרס, שהתרשם עמוקות מחזות העיר העלאוית השקועה בסביבה סונית יריבה, זרה ואף עוינת. אפשר למצוא ציטוטים רבים מדברי וולרס על עיר אוריינטלית זו: 'באוריינט העיר מופיעה כגוף זר עטוף כ"בועה" בארץ, כיצירה הכפויה על הגוף שעליו היא חולשת ושולטת'. כמה סיבות לתופעה זו: סיבות היסטוריות ('יישוב מלאכותי של אדונים זרים'), וריאציה סורית על הנושא החוזר – אי-יכולתם של הערבים למשול בעצמם וכניעתם לממלכות 'זרות'; סיבות דמוגרפיות (לאוכלוסיות העירוניות כמה מקורות: 'האוכלוסייה הכפרית הסובבת אינה מזינה אותן, כמו במערב'. יש אוכלוסייה 'עירונית במובהק'. יש לציין שרעיון זה הועלה לעתים קרובות בהקשר לאלג'יר ולאוכלוסייתה ה'בלדית', להבדיל מהאוכלוסייה ה'אלג'ירית'); סיבות אתניות ודתיות (הערבים הטמיעו בתוכן קהילות שנבדלו מהקהילות שחיו בסביבה הכפרית: אנטיוכיה היא 'תורכית' בלב אזור עלאווי וערבי; חֲמָאֵה היא 'ערבית' בלב אזור עלאווי ובדואי). (כאן יש לשים לב לקבלה ה'לאומית' של אורח החיים, הנוודות, הטיפוסית לדרך שאוריינטליסטיים צרפתים ניתחו בה בדרך כלל את החברה הצפון-אפריקנית הילידית). העיר 'חסרת שורשים אנושיים בארץ התומכת בה ושבה היא חיה...לכן תושבי העיר [נראים] כאוכלוסייה נודדת... הקשר היחידי שלהם עם העורף הכפרי הוא רצונם לנצלו עד תום... לכן הפעילות הכלכלית של הערים נראית טפילית במהותה...העיר...צורכת אך אינה מייצרת דבר'.¹⁰ תפיסה זו, יש לציין, רווחת במחקרינו זה זמן רב, ורק בעת האחרונה זכתה לביקורת נוקבת של אלברט חוראני, שטבע את המושג 'עיר-כפר'.¹¹

9. Sauvaget 1934, 'Esquisse', 455-456; Sauvaget 1951, *Alep*, 248

10. Weulersse, *Paysans de Syrie*, 86-88

11. Hourani, Albert, 1970. 'The Islamic City', in: A. H. Hourani and S. Stern (ed.),

The Islamic City, Oxford
'Les rapports villes- campagnes', in: B. Cannon, *Terroirs et Sociétés*, Lyon

1.3 אלה הן כמה מהנחות היסוד המדעיות, הסוציולוגיות והפוליטיות של התורה העירונית, שחסידיה הראשיים היו ויליאם וז'רוז' מרסי ורוז'ר לה טורנו במגרב, וז'אק וולרס וז'אן סובז'ה בסוריה. עיקרי התורה זכו לסיכום מרשים במאמרו הקלאסי של גוסטב פון גרינבאום, 'מבנה העיר המוסלמית', שפורסם בשנת 1955 (אסלאם 1961: 141-158), אך אפשר למוצאם גם ברבים מהפרסומים המאוחרים יותר, חיבורים שגם שבו וחזרו על התפיסות האוריינטליסטיות המרכזיות בעניין זה.

תחילה ברצוני לחזור על הטענה שתפיסה זו של העיר היא שלילית ביסודה. העיר ה'מוסלמית' איבדה את הסדירות של העיר העתיקה: היא החליפה את הסדר והארגון היווני-רומי (אנכיות פיזית) במבנה שאינו מבוסס על שום עיקרון הגיוני נראה לעין. הרחובות משתנים ומתפתלים; גרוע מכך, הם מסתיימים לעתים קרובות במבוי סתום. העיר הערבית, כפי שהיא נראית על מפה, היא מבוך, ובעבור המבקר בה – סבך שהוא הולך בו לאיבוד. דבריו של רוז'ר לה טורנו במאמרו 'ערים מוסלמיות בצפון-אפריקה' טיפוסיים למדי: 'אין דבר זר יותר לעיר המוסלמית במגרב מהשדרות הישרות של העיר הרומית או המודרנית [שימו לב למונח 'עיר מוסלמית', ולהשוואה]: תצלום אוויר של כל עיר מוסלמית שהיא מעלה על הדעת מבוך או סבך. במקום להשתלב במערך מתוכנן, הבניינים מכריחים את דרכי המעבר להתפתל סביבם או לחדור ביניהם כמיטב יכולתן. בעקבות זאת, יש מספר בלתי רגיל של מבואות סתומים ונדיר למצוא דרכים ישרות'.¹² מרסי תוהה על הסתירה: 'ואף על פי כן, אין זה משום שהמוסלמים, המסתפקים ברחובות צרים, לא הכירו ביתרונות הקו הישר ובהיותו הדרך הטובה ביותר מנקודה אחת לאחרת', הוא מסכם, ומותיר לקורא להעמיק בחקר מבנה הנפש הערבית.¹³ המונומנטים של העיר המוסלמית אינן אלא זכר עלוב לקישוט האורבני היפהפה של העת העתיקה: 'השווקים, הארמונות, הח'אנים, אינם אלא הד מנוון לאכסדראות העמודים, להיכלות ולכיכרות השוק הקלאסיות'.¹⁴ סובז'ה מדגים בדרך מבריקה איך הייתה שדרת העמודים העתיקה (או אולי יש לומר – התדרדרה) לשוק.

העיר ה'מוסלמית' לא צוידה במוסדות קהילתיים שהבטיחו את התפתחותה של העיר בימי הביניים. היא לא הייתה מנוהלת כלל. מה הפלא! 'מעמד הערים', כתב סובז'ה, במאמרו המפורסם על דמשק, 'אינו נתון לשום הוראה מפורשת בדין האסלאם. כבר אין מוסדות עירוניים... העיר כבר אינה נחשבת לישות, ליצור בפני עצמו, מורכב וחי: היא אינה אלא אוסף של פרטים בעלי אינטרסים סותרים, שכל אחד מהם פועל בתחמו הוא למען עצמו'.¹⁵ העיר אינה יותר מלא-עיר, והתכנון המוסלמי אינו אלא

12 Le Tourneau 1957, *Cités musulmanes*, 20

13 G. Marçais 1957, 'L'urbanisme musulman', 227

14 Sauvaget 1951, *Alep*, 247

15 Sauvaget 1934, 'Esquisse', 455-456

חוסר תכנון. התקופה המוסלמית, הסיק סובז'ה נמרצות בספרו חלב, 'לא לוותה בשום תרומה חיובית... הדבר היחיד שאפשר לזקוף לזכותה הוא שיבוש המרכז העירוני... פעולת האסלאם היא בעיקרה שלילית'; העיר הפכה ל'אוסף בלתי עקבי ובלתי אורגני של רבעים'; כמוה כ'תשליל של הסדר האורבני'.¹⁶

קשה, כמובן, להרחיק לכת יותר מכך, ולכן לא מפתיע שבתיאוריהם את ה'לא-עיר', המאופיינת בעיקרו של דבר במה שאיננה, המעיטו הפרשנים האוריינטליסטים ברכיבים חיוביים. האנרכיה ואי-הסדר הרשימו את הפרשנים רושם עז, והם נבוכו מהבז, לכאורה, לקווים ישרים ולזוויות ישרות, בז שפגע לא רק בהגיונם ובטעמם, אלא אולי אף בערכיהם המוסריים, הם גם ציינו את העובדה, הנראית מובנת מאליה, שהעיר הייתה מיושבת כולה או ברובה באוכלוסייה מוסלמית, אכסנה מוסדות מוסלמיים ('מַחֲתֶסֶב' האחראי מטעם ה'קאדי' על המחירים והמוסר), והיה בה לפחות מסגד אחד, שלא במפתיע עמד במקום מרכזי (בדיוק כמו הקתדרלה בעיר הימניימית, ולמרות זאת חוקרים מערביים לא כינוה עיר 'נוצרית'). מלבד המסגד-הקתדרלה, ששימש לתפילות המוניות, היה בעיר שוק מרכזי, שבדרך כלל התחבר למסגד ואורגן בקפדנות לפי פעילויות מוגדרות במסגרת אגודות סחר, אגב הפרדה ברורה בין אזורי מגורים לאזורים שאינם למגורים. נראה שהאזכורים של חומות שהקיפו את העיר ושל שעריהן וההערה שבערים רבות היה ארמון – לעתים קרובות בצורת מבצר – ובו התגורר הנסיך, עולים מתוך תיאורים של ערים צפון-אפריקניות, שבמקרה של האחים מרסיי ורוז'ר לה טורנו, הם תיאורים שגורתיים למדי. אפשר לומר זאת גם על הערותיהם בנוגע למערכות המים, לחמאם (במיוחד מבחינת תפקידו במילוי מצוות דתיות), ובהמשך לפינוי האשפה.

יש לציין גם שעיר זו מתוארת כחסרת זמן, או מוטב לומר, שלא ניכר ששינויי התקופות השפיעו בדרך כלשהי על ארגונה. למעשה, מסיניו טען בתוקף שהשווקים שסביב המסגדים לא השתנו מראשית העיר ועד לקולוניזציה הצרפתית. על כל פנים, נראה שהאוריינטליסטים הניחו שהעיר שראו לנגד עיניהם, שנוצרה במאות האחרונות להתפתחותה שלה, דמתה בכול, בלא ספק, לעיר שהם ניתחו מהטקסטים הקלאסיים. ז'ורז' מרסיי (בספרו העירוניות המוסלמית) מזכיר, עמוד אחרי עמוד, את פֶּסְטָאט במאה העשירית, את פאס של הסולטאנים המרינים במאה הארבע-עשרה ואת אלג'יר של הדיימים התורכים, כדי להגדיר עיר שהיא בראש ובראשונה צפון-אפריקנית, ובה בעת הוא שוטח, ללא נקיפות מצפון, ניתוח של התנהגותם החברתית של המוסלמים, הנחשבת גם היא לבלתי משתנה.

גם הבית (בהכרח, הבית 'המוסלמי') הוא חסר זמן. כדי לשמור על פרטיות המשפחה (דבר שנחשב לדאגה הקשורה בעיקר במצוות דת האסלאם), הבית פונה פנימה, וקירותיו הערומים אינם מלמדים את המתבונן בהם דבר על מצבם החברתי-כלכלי של דייריו. החצר הפנימית ממלאת לא רק תפקיד חברתי, היא גם סמלית ובעלת ערך דתי. מרסיי כתב על כך בשנת 1940: 'הבית מאוורר ומואר מחצרו הפנימית, שפיסת השמים שלה שייכת לו בלבד'.¹⁷ כחצי מאה לאחר מכן החרה החזיק אחריו היסטוריון לבנוני, במונחים נחרצים יותר: אנטואן עבד אל-נור ייחס ערך מטאפיזי לחצר פנימית זו: החצר 'השמימית' (כפי שהטקסטים הצרפתיים שלנו מכנים זאת) – [תרגום קיצוני למדי של סמאן, הכוונה לחצר שתחת כיפת השמים] – יכולה אפוא לתקשר לא רק עם אנשים אחרים, אלא גם עם היקום.¹⁸

צירוף מקרים בלתי רגיל זה בין האוריינטליסט לבין האוריינטלי מסב את תשומת לבנו לפרט האחרון שנראה ראוי לציון. את עיקרי התפיסה האוריינטליסטית של העיר המוסלמית והבית המוסלמי אימצו חוקרים ערבים ומוסלמים שעיינו בסוגיות אלו בעקבות אנשי המערב. הם התעלמו מהעובדה שהדגש הרב על אופיים ה'אסלאמי' של העיר ושל הדיור נבעו לדידם של האוריינטליסטים הצרפתים מנטייה מקומית להגדיר 'מוסלמי' כל תכונה המיוחדת לאוכלוסייה הערבית של האזורים ששלטון צרפתי קולוניאלי כונן בהם: כל נשכח שבמינוח הרשמי באלג'יריה שלפני 1960 נקראו הילידים 'מוסלמים' לפי סיווגם הדתי, ולא 'אלג'ירים', כפי שההיגיון היה מחייב, היות שהמתיישבים קראו לעצמם אירופים (ולא נוצרים, כמובן). אפשר להבין מדוע חסידיהם הערבים של הוגי דעות אלו אימצו את ההשקפה שהדגישה את ייחודה של תרבותם והעצימה את המאפיין שדרכו היטיבה זהותם להתבלט ולהישמר בשעות מבחן פוליטיות (ובראשן הקולוניאליזם), היינו, הדת. מפתיע יותר שהם לא ביקרו ביתר שאת את השיקולים הפוגעניים שהתלוו להכרה זו באסלאם. זהו מאפיין ראוי לציון של אימוץ התרבות הקולוניאלית.

2. סוף האוריינטליזם: עיון מחודש בעיר

2.1 אני סבור שאפשר לקבוע שהאוריינטליזם בתחום מחקרנו הסתיים ב-1957, עם פרסום הכרך השני של יצירת המופת של גיב ובואן, שאני רואה בה (בהערצה) המפעל הגדול האחרון של האוריינטליזם האירופי.¹⁹ לא היה אפשר להשלים מפעל זה (תמונה

17 G. Marçais 1957, 'L'Urbanisme musulman', 227

18 Nour, Antoine Abdel, 1979. 'Types architecturaux et vocabulaire de l'habitat en Syrie', in: D. Chevallier (ed.), *L'espace social de la ville arabe*, Paris, 83

19 Gibb, H. A. R. and H. Bowen, 1950-1957. *Islamic Society and the West*, 2 vol., Oxford.

שאפתנית של החברה ה'אסלאמית' לנוכח התקדמות המחקר באותה תקופה. הכותרת עצמה (החברה האסלאמית והמערב) מדגישה את חולשתו העיקרית של המפעל (את האירופוצנטריות שלו) ומסבירה את כישלוננו הבלתי נמנע. סדרת העבודות שהייתה אמורה לבוא בעקבות 'מבוא' זה מעולם לא קרמה עור וגידים. חשובה מאוד בעיניי גם העבודה שמאמרו של פון גרינבאום, תמצית תפיסת העיר האוריינטליסטית, פורסם בדיוק בשנת 1955 והיה לשירת הברבור שלה. כבר בשנות השישים קראו מבקרים תיגר על עיקרי האוריינטליזם בזה אחר זה, בהשפעת גורמים שאנסה לסכם להלן.

2.2 תפנית מכריעה בחשיבותה הייתה הופעתם של חוקרים שהוכשרו במגוון דיסציפלינות והיו בעלי התמחות כפולה בתחום שעד אז שלטו בו מומחים ללשונות שמיות ולאסלאם שעסקו בתחומי מחקר שלא הוכשרו בהם. ראוי לציון במיוחד את תפקידו החלוצי של איירה לפידוס. ספרו ערים מוסלמיות בימי הביניים המאוחרים,²⁰ סייע להדגיש את האופי ה'היסטורי' של העיר. בצרפת השפיע קלוד קאהן, היסטוריון העוסק בשאלות כלכליות, על דור שלם של היסטוריונים שהפכו למומחים לתולדות הארצות הערביות ושהשתמשו בתחומי מומחיותם בחוקרם את הארצות האלה. תרומה לא פחותה להתפתחות חקר הערים (שנעשה עתה לנושא שנוי במחלוקת) הייתה לכניסתם לתחום של גיאוגרפים, ובהם אויגן וירת' בגרמניה, שהביאו עמם עניין בחקר המרחב ועשו אותו לאחד המשתנים שיש לתת עליהם את הדעת, וכן יכולת לתרגם עניין זה למפות – תחום שהיה חסר במחקרים הקודמים, להוציא, כמובן, את מחקריו של סובז'ה. לסוציולוגים ולאנתרופולוגים הייתה תרומה מכרעת גם בהבנת בעיות חברתיות, היות שמטבע הדברים נתגלתה תועלת בהשוואתן עם בעיות שעלו מתוך מחקרים על ערים וחברות שונות, אסלאמיות ואחרות. קליפורד גירץ ואחרים סייעו למקם מחדש את התחום שלנו במסגרת הרחבה יותר של הדיסציפלינות הגדולות של מדעי החברה; כך יכולנו להפיק תועלת מההתקדמות בתחומים אחרים ולערוך השוואות מועילות – אגב הסיכון של 'זיהום' עבודתנו במגמות שסופן מי 'ישורנו' שהתפתחו סביב 'גורואים' חדשים, לעתים קרובות בצד הזה של האוקיינוס האטלנטי. טוב לפחות שהמחקר שלנו חדל להיות אי, תחום השמור למומחים לשפות וללימודי מזרחנות בלבד.²¹

2.3 הייתי מייחס חשיבות דומה להתפתחות בחקר התקופה העוסמאנית, כלומר ארבע מאות השנים שעברו מאז 1516, שבמהלכן הצטבר ונשמר במנהלות של מחוזותיה

Lapidus, Ira M., 1967. *Muslim Cities in the later Middle Ages*, Harvard U. P. 20
Wirth, Eugen, 1974. 'Zum Problem des Bazars', *Islam* 51; idem, 1975. 'Die 21
orientalische Stadt', *Saeculum* 26; Geertz, Clifford, 1971. *Islam Observed:
.Religious Development in Morocco and Indonesia*, Chicago

הערביים של האימפריה מספר עצום של תעודות. סטיבן המפריס, בספרו ההיסטוריה האסלאמית, שם דגש רב על גילוי מחודש זה, שהתגלה רק בעת האחרונה, ובצדק, לדעתי.²² בתחום זה אנו חייבים חוב גדול להישגיה של האסכולה התורכית שבהנהגת עֹמֶר לְטֵפִי בֶּרְקָאן (Ömer Lütfi Barkan), ולמחקריו הראשונים מסוף שנות השלושים על מערכת המסים והדמוגרפיה, מחקרים שהתבססו במידה רבה על מסמכי ארכיון עוסמאניים. השימוש הנרחב במגוון הלא-רגיל הזה של מסמכים (רשומות שופטים, מסמכי מסים, ארכיונים פוליטיים מרכזיים, צווי נְקֶף), ומספרם הבלתי נדלה (אלפי רשומות ומיליוני מסמכים), שינו את תמונת הערים הערביות באימפריה באזור המשתרע מגבולות מרוקו ועד איראן, כפי שעמדה לעיני החוקרים עד סוף שנות החמישים.

2.3.1 באופן כללי, תיעוד זה ערער על תפיסת ההתנוונות העוסמאנית הכוללת, הנחת יסוד שהייתה אחד היסודות לדעות השליליות ביותר של החוקרים שהשתייכו לאסכולות האלג'ירית והדמשקאית על העיר הערבית, הנחות יסוד שהם קיבלו דרך הקולוניאליזם של השלטון התורכי הנבער והאכזרי לכאורה.

2.3.2 בדיקת רשומות בתי המשפט חושפת בעיקר את התפקיד המרכזי שמילאו הקאדים בניהול העיר וממתנת במידת מה את התפיסה האוריינטליסטית של 'אי-ניהול', ובכך מאשרת את הגורמים שתיאר ברונשוויג במחקרו על האורבניזם הימי-ביניימי והמשפט המוסלמי.²³ חשיבות מחודשת ניתנה למוסדות שקיומם היה ידוע אך פעילותם זכתה להערכה נמוכה מדי – אגודות הסחר במרכז המסחרי של העיר, קהילות הרובע (חֻמָּה, חֶאֶרָה, מִחְלָה) באזורי המגורים, וקהילות בעלות אופי דתי או עדתי. במגוון הקהילות ובפעילותן היה כדי לתקן במידת מה את ההנחה שפיתח סובז'ה בנוגע לדמשק ולחלב – ערים בלתי מנוהלות הנתונות לאינטרסים העצמיים של יחידים ומשום כך נדונות לאנרכיה.

2.4 בכמה נקודות מהותיות נמתחה ביקורת חריפה על הניתוח האוריינטליסטי; חיבורה של אבו לר'ד ב־IJMES מספק דוגמאות לגילויים מכריעים שכאלה.²⁴

2.4.1 האפשרות שנפתחה עם גילוי המסמכים העוסמאניים, לחקור את החברה העירונית מחקר מעמיק ומפורט ולפרשה במספרים, ערערה את אחד מיסודות החזון האוריינטליסטי – את שוויוניות החברה המוסלמית, שנחשבה עד אז לשכפול של

22 Humphreys 1991, *Islamic History*, 231.

23 Brunschwig, Robert, 1947. 'Urbanisme médiéval et droit musulman', *Islamica*

24 Abu Lughod, Janet, 1987. 'The Islamic City-Historic myth, Islamic essence, and contemporary relevance', *International Journal of Middle East Studies (IJMES)* 19.

ה'אִמָּה' הדתית. הנתונים שאני מציג בחיבורי בעלי מלאכה וסוחרים על אי־השוויון הרב בחברה הקהירית ה'מסורתית' אושרו בעת האחרונה במחקר שערכו קולט אסטבלה וז'אן־פול פסקואל על העיר דמשק, וכן במחקר הנערך כיום על אלג'יר.²⁵ אופן התיאור של מבנה העיר ושאלת הדיור ה'מסורתי' השתנו שינוי עמוק בעקבות זאת. אחזור לנקודה זו בהמשך.

2.4.2 אחד מיסודות התאוריה האוריינטליסטית, ההשוואה המזלזלת עם העיר העתיקה הקלאסית, שתרמה הרבה כל כך לפיחות שחל בעינינו בתדמיתה של העיר המוסלמית – היורשת המנוונת של העבר המפואר – התמוטט במידת־מה בהשפעת עבודתם המדעית של מומחים (היסטוריונים וארכאולוגים) לאימפריה הרומית המאוחרת (התקופה הביזנטית), למשל באפמאה (בלטי).²⁶ הגילוי שהיה פיחות הדרגתי של הסדר העתיק אינו חדש: בהיותו מודע ככל הנראה להתפתחות זו, וכאילו נתקף בחרטה של הרגע האחרון, ציין סובז'ה (בעמוד הלפני אחרון בספרו חלב) שהידרדרות מסגרת החיים העירוניים לצורות בסיסיות יותר (שנצפו בעידן המוסלמי) החלה בתקופה הביזנטית; אך הוא לא המשיך למסקנה ההגיונית הנובעת בבירור מהערה זו. כבר בשנת 1958 הציע קאהן ביתר תוקף שיש להימנע מבחינת ההיסטוריה העירונית הקדם־אסלאמית 'דרך הצורות המסורתיות של עיר עתיקה ללא רבב... העיר שניתנה בירושה לאסלאם כבר אינה עיר עתיקה'. בנושא זה שב וערך שטרן דיון משכנע ('הרכב העיר האסלאמית') ובעת האחרונה – היו קנדי, במאמרו הסמכותי 'מ"פוליס" ל"מדינה"', שבו הוא מציין שבקהילות העירוניות בסוריה במאה החמישית והשישית, 'לא הייתה תוכנית עיר קלאסית ליצירת צמיחה עתידית... "הרחובות" היו שבילים צרים ומתפתלים, לא היו כיכרות, לא היו עמודים, לא היה תאטרון'.²⁷ הרבה

- Raymond, André, 1974. *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIème siècle*, 2 25
vol., Damascus, II, 375; Establet, Colette et Jean-Paul Pascual, 1994. *Families et
fortunes à Damas*, Institut Français de Damas; C. Establet, Jean-Paul Pascual, and
Andre Raymond, 1994. 'Le mesure de l'inégalité dans la société ottomane, *JESHO*
37, 2: 171-182; Shuval, Tal, 1994. *La Ville d'Alger vers la fin du XVIIIème siècle:
.Population et cadre urbain*, Paris
- Balty, Janine et Jean Ch., 1969. 'Le cadre topographique et historique', in: Janine 26
La Balty (ed.), *Colloque Apamée de Syrie*, Brussels
.J. P. Rey-Coquais (ed.), Damascus, 1992 וכן *Syrie de Byzance à l'Islam*, P. Canivet
Sauvaget 1951, *Alep*, 248; Cahen, Claude, 1958. 'Mouvements populaires et 27
autonomisme urbain', *Arabica* 5: 226; Stern, Samuel M., 1970. 'The Constitution
of the Islamic City', in: A. H. Hourani and S. Stern (ed.), *The Islamic City*, Oxford;
.Kennedy, Hugh, 1985. 'From Polis to Madina', *Past and Present* 106: 13-14

מההיבטים (השלייליים) שהאוריינטליסטים ייחסו לעיר האסלאמית היו גלויים לעין בעיר ה'עתיקה', שקדמה לשלוש מאות שנות ההתפתחות העירונית, והייתה תוצאתן.

2.4.3 המחקר של כבר יוהנסן בגרמניה²⁸ אפשר לתקן את התיקונים הדרושים בעמוד תוֹך נוסף של הפרשנות האוריינטליסטית שסובז'ה הדגיש בתוקף: השתיקה, לכאורה, של המשפט המוסלמי בנושא העיר. משום כך יכלו 'הפקהא' (החנפים במקרה של מחקרו של יוהנסן), לחשוב על קיום העיר כנבדלת מהכפר. נקודה זו מובנת מאליה, לכאורה, אך סובז'ה לא היה משוכנע בה. הם יכלו אף לתאר כמה ממבניה החיוניים של העיר, כמו החלוקה בין הרבעים הפרטיים לרבעים הציבוריים, הפרדה שהייתה לה השלכות כבדות משקל ביישום המשפט המוסלמי (בעיית ה'קסמה'). בעניין זה אישר חקר ארכיון הקאד'י מהתקופה העוסמאנית את המחקר הימי-ביניימי של ברונשוויג והוכיח את קיומה של דוקטרינה מרומזת עליה ביססו העולמא את החלטותיהם, ביום-יום.

2.4.4 לבסוף, טבען המגוּחך של כמה מהנחות היסוד של האוריינטליזם נחשף בהדרגה. כיצד אפשר לדבר על העיר האסלאמית ולדון בערים הערביות היס-תיכוניות בלבד (ולעתים בערי המגרב) ולהתעלם מחמש השישיות הנותרות של העולם המוסלמי? אולג גרבאר ציין את האבסורד שבשימוש במושג כמו האסלאם כדי להסביר תופעות עירוניות בארצות בעלות מסורות היסטוריות ותרבותיות מגוונות כל כך ותנאי אקלים שונים, כמו אלה שבעולם המוסלמי המשתרע ממרוקו ועד סין, ממרכז אסיה ועד אפריקה השחורה.²⁹ התפתחות המחקר על תקופות היסוד (קוביאק על פסטאט; השאם דג'אית על אל-כופה); התקופות הקלאסיות (לפידוס, גרסן) והעת החדשה (ריימון) מצדיקה את שאלתו של גרסן: התפתחות החברה המוסלמית בתקופה המשתרעת על אלף ומאתיים שנה, מטילה ספק רב בפרשנות 'חוסר השינוי' של 'העיר המוסלמית' ו'הבית המוסלמי'.³⁰ בניגוד להסבר שהציעו האוריינטליסטים, שבעבורם העיר ה'מסורתית' שלנגד עיניהם (באותה העת כמעט בשלמותה) והעיר הימי-ביניימית

Johansen, Baber, 1980. 'The claims of men and the claims of God', in *Pluriformiteit en vardeling*, Nijmegen; idem, 1981. 'The all-embracing town and its mosques', *ROMM* 32

Grabar, Oleg, 1983. 'Reflections on the study of Islamic Art', *Muqarnas* 1, 8 29

Kubiak, Wladyslaw, 1987. *Al-Fustat*, Cairo; Djait, Hichem, 1986. *Al-Kufa*, 30
naissance de la ville islamique, Paris; I. Lapidus, *Muslim Cities*; Garcin, Jean-Claude, 1982. 'Habitat médiéval et histoire urbaine', in *Palais et Maisons du Caire, I-Epoque mamlouke*, Paris, quotation p. 216; Raymond, André, 1985.
Grandes villes arabes à l'époque ottomane, Paris

היו שני היבטים של אותה המציאות, את העיר הקלאסית יש להבנות מחדש, היות שהמאפיינים הבסיסיים של המבנה העירוני התפתחו בטבעיות מרגע ייסודם ועד לתקופות הקלאסית והמודרנית.

2.5 מכלול הנתונים האלה מסביר מדוע הייתה הביקורת על התפיסה המסורתית של העיר ה'מוסלמית' קיצונית כל כך. לאחר שסקר את המאפיינים לכאורה של העיר ה'אסלאמית', פסל אויגן וירת' את מערכת הכבישים הפתלתלה ואת המבוי הסתום (שנמצאו גם במזרח הקדום), את הבית בעל החצר הפנימית (שנמצא גם הוא בעת העתיקה ורווח בכל איזור הים התיכון, המוסלמי והנוצרי) ואת חלוקת העיר לרבעים בזה אחר זה. הוא הגיע למסקנה 'ש"השוק", אזור העסקים המרכזי, הוא כנראה אמת המידה המבחינה היחידה והבסיסית לעיר במזרח הקרוב שאפשר להחשיבה מורשת תרבותית אסלאמית'. וירת' הציע 'לשלוש' את המושג "עיר אסלאמית" ולהעדיף את המושג הכללי יותר "עיר מזרחית"... נראה שהאסלאם הוא תושב או דייר של המערכות העירוניות המזרח תיכוניות יותר משהוא האדריכל שלהן.³¹ ימים יגידו אם מעבר לרוויזיוניזם הקיצוני שיש בכך, אפשר בכל זאת להגדיר כמה ממאפייני 'העיר המסורתית' על סמך 'לוח חלק' זה.

3. מאפייני העיר ה'מסורתית'

3.1 המאפיין הבסיסי של מבנה העיר הערבית ה'מסורתית'³² הוא ההפרדה הברורה למדיי בין אזורי הפעילות הכלכלית לאזורי המגורים. בערים הערביות הגדולות המוכרות לנו המרכזים הכלכליים הראשיים (שווקים מיוחדים העוסקים במוצרים הנתונים לסחר בין-לאומי: תבלינים; בדים; פונדקי דרכים המתמחים בסחר סיטונאי) נמצאים במרכז העיר. אולם מאפיין זה מאפיין גם ערים איראנו-אפגאניות. תופעה זו בולטת כל כך עד שווירת', כפי שראינו זה עתה, הפך את ה'שוק' למאפיין הבטוח ביותר, ואולי היחיד, של העיר ה'מזרחית'.

איזור השווקים המרכזי קשור קשר הדוק למסגד המרכזי, כפי שציין לוואי מסיניו במחקריו הראשונים על ערי מרוקו ועיראק, מה שאינו שולל שינויים גדולים במיקום הפעילויות האלה על פי התפתחות הכלכלה. יש מספר רב של מבני ציבור (מסגדים,

31 Eugen Wirth, 'The Middle Eastern City: Islamic City? Oriental City? Arabian City' — הרצאה שנישאה באוניברסיטת הרווארד בשנת 1982, עמ' 9.

32 פיתחתי נושאים אלו בספרי (1984), *The great Arab Cities in the 16th-18th centuries*, New York, וכן בספר (1985) *Grandes villes arabes*.

מוסדות חינוך-מדרסות') באזור ה'ציבורי' של העיר, מבנים שייחודם בולט כל כך עד שהוא מרבה להתבטא בשמות המקומות: בקהיר – המסד הפאטמי העתיק של 'קאהרה' {קהיר}; בחלב – ה'מדינה' (העיר). ייחודו של אזור מרכזי זה מתבטא בפעילויותיו, המתמקדות במסחר, בדת ובחינוך. אפשר להבחין בו במפות, על רשת דרכיו הגדולות והישרות יחסית, המובילות הישר אל השערים (ראו את הרחוב הראשי של חלב, שמוצאו עתיק, או את ה'חֶסְבֶה' בקהיר, שסללו הכובשים הפאטמים בשנת 969). ייחודו של האזור מתבטא גם במשפט, במושג שטח 'ציבורי', כפי שהראה בבירור מחקרו של פבר יוהנסן.

סביב מרכז זה משתרע אזור המוקדש בראש ובראשונה למגורים, ובו מתרחשת פעילות כלכלית רק בשווקים מקומיים וכלליים (ה'אסואק'), שזכו לניתוח מבריק של סובז'ה.³³ אזור זה בולט במפות, במערך הסדיר פחות של רחובות, המסתיים לעתים קרובות במבואות סתומים ובמתחמים סגורים כמעט לחלוטין, הנפתחים רק לכיוון האזורים המרכזיים ש אליהם הולכים התושבים לעבודה או לקניית מוצרים שאינם בשימוש יום-יומי. דוגמאות לארגון שכזה אפשר למצוא בערים מזרחיות עתיקות מסוימות. יש לציין שרשת זו של רחובות מתפתלים, שלעתים נחשבה בטעות למאפיין של העיר ה'ערבית' כולה, הייתה, למעשה, רק חלק מרשת הרחובות: באלג'יר, בקהיר ובחלב הסתכם אורכם של מבואות סתומים אלו כמעט פחות ממחצית האורך הכולל של הרחובות, והם בלטו רק באזורים הלא-מרכזיים של אותן ערים.

המבנה הכללי של העיר הכתיב התפשטות של הפעילות הכלכלית ושל אזורי המגורים מהמרכז אל השוליים במעגלים מתרחבים. ריווח המקצועות השונים מהמרכז אל השוליים, לפי סיווג נוקשה למדיי (המקצועות העשירים והמקצועיים יותר במרכז, המקצועות העניים, זוללי הקרקע והמזהמים יותר בשולי העיר), הוא תופעה ידועה, ויתר על כן, עובדה מוכרת במה שנותר מהערים המסורתיות. ההיסטוריה מוכיחה גם שכאשר התפשטות העיר סופגת פעילויות 'שוליות', הן עשויות להתמקם מחדש בשולי העיר. כך עשו מפעלי העורות בחלב, בקהיר ובתוניס בתקופה העוסמאנית.³⁴

ריווח זה, במקרה של מבני המגורים, מעורר התנגדויות רבות, התנגדויות המבוססות בעיקרן על הנחות אוריינטליסטיות: מושג ה'אמה', שאופייה השוויוני יועתק להתנהגות החברתית של המאמינים בנוגע לבתייהם 'שלמותם' תיפגע; ההנחה שהחברה המסורתית התאפיינה בהרמוניה של תנאיה הסוציו-אקונומיים דווקא ולא

33 Sauvaget, Jean, 1932. 'Décrets Mamelouks de Syrie, I', *BEO* 2: 29-30; idem, ראו 1934. 'Esquisse', 452-453; idem 1951, *Alep*, 105.

34 Raymond, André, 1990. 'Le déplacement des tanneries à Alep, au Caire et à Tunis', *REMM* 55-56.

בחלוקה לקטגוריות (או אף 'מעמדות') בעלי מאפיינים מנוגדים. המחקרים שנעשו בקהיר, ובעת האחרונה אף בדמשק ובאלג'יר, מראים את ההפך – החברה ה'מסורתית' התאפיינה דווקא באי־שוויון בולט: בקהיר בסוף המאה השמונה־עשרה חלקו שלושה אחוז מהנבדקים 50.1 אחוז מסך הנכסים, ואילו חמישים האחוזים הנותרים חלקו 4.3 אחוזים מהנכסים בלבד. מדד ג'ני, המספק הערכה נוחה של אי־שוויון חברתי זה, מצביע על פערים גדולים: 0.74 בסביבות שנת 1700 בקהיר ובדמשק ואף יותר מכך באלג'יר.³⁵

לא פלא אפוא שאי־שוויון זה התבטא במרחב ביצירת אזורי דיור 'אמידים' באזורים המרכזיים, בינוניים באזורי הביניים ועניים בשוליים. נלי האנה תיארה מפה כזאת של מעגלים מתרחבים בקהיר.³⁶ אפשר גם להבינה ממחקריהם של מרקוס ודייוויד על חלב ושל רנו על תוניס.³⁷ אף על פי שמחברים רבים נרתעים מההכרה בעובדה זו, אין בה ספק של ממש, בהנחה שאין אזור שהוא הומוגני לחלוטין (מה שמותיר מקום להערות ההן, היקרות כל כך ללכותיהם של האוריינטליסטים ולאוריינטלים עצמם, על הקרבה שבין העשירים לעניים בעיר המוסלמית); וגם בהנחה שגורמים רבים מונעים מימוש גיאוגרפי מושלם של מפה כזאת. למשל, קיומם של רבעים המאוכלסים בבני המעמד השולט (לעתים קרובות בשוליים), או הקמת אזורי מגורים על פי היגיון אחר לגמרי. על כל פנים, יש לציין שסיוברג תיאר כבר לפני זמן רב תיאור כללי של סידור כזה בערים קדם־תעשייתיות.³⁸

3.2 חשובים לא פחות הם גורמי ההפרדה שאת הופעתם מייחסים היסטוריונים רבים של ימי הביניים לתקופה העוסמאנית, אף על פי שבלי ספק, הכיבוש העוסמאני רק הדגיש תופעות שהתקיימו הרבה לפני תחילת המאה השש־עשרה בארצות הערביות, ארצות שנכללו לאחר מכן באימפריה העוסמאנית. אך גם כאן קשה להיפטר ממיתוסים ישנים על הומוגניות החברה. ואף על פי כן, אין ספק שקיומן של הפרדות אלו הוא אחד המאפיינים הבולטים ביותר של העיר הערבית־מוסלמית.

זה עתה ראינו כיצד אי־השוויון החד שאפיין את החברה המוסלמית המסורתית הוביל להפרדת אזורי המגורים ובכך גרם להיווצרותם של רבעים הטרוגניים למדיי בעיר (גם אם אינם הטרוגניים לחלוטין). סגירותן היחסית של שכונות המגורים תרמה

35 ראו המחקרים המוזכרים בהערה 25.

36 Hanna, Nelly, 1991. *Habiter au Caire aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Cairo.

37 David, Jean-Claude, 1975. 'Dégradation et tentatives actuelles de réadaptation', BEO 28; Marcus, Abraham, 1989. *Aleppo in the eighteenth century*, Columbia; J.

.Renault, 1967-1978. *Palais et Maisons de Tunis*, 4 vol., Paris

38 Sjoberg, Gideon, 1965. *The Preindustrial City*, New York

גם היא לחיזוק ההטרוגניות. אף שהרבעים התגונו במידה מסוימת, כמו 'האזורים', הם התפתחו, ככל הנראה, בראש ובראשונה באזורי מגורים בינוניים ועניים, ולכן תרמו למידורה המסוים של העיר.

גורמי הפרדה אלו בלטו במיוחד בקהילות הדתיות והעדתיות הרבות, שריבוין היה אחד ממאפייני העיר הערבית. אפשר להעריך שכחמישית מאוכלוסיית קהיר במאה השמונה-עשרה השתייכה לקהילה עדתית (תורכים, סורים, צפון-אפריקנים) או דתית (נוצרים קופטים מקומיים, נוצרים ממוצא סורי ויהודים). השיעור גבוה אף יותר בעיר כמו אלג'יר (אנדלוסים, תורכים, בֶּרְבֵּרִים...). הקהילות העדתיות קובצו יחדיו במידה בלתי שווה לפי רמת ה'שונות' שלהם (לתורכים ולכורדים הייתה נטייה חזקה יותר להתקבץ יחד מלערבים הלא-ילידים), ואילו הקהילות הדתיות ('עם הספר', או 'בני החסות') היו נתונות בדרך כלל להפרדה נוקשה למדי. היו כמובן רבעים נוצריים ויהודיים, גם אם התפתחותם לא נבעה בדרך כלל מהחלטה פוליטית: יוצאים מכלל זה הם הקמת הרובע היהודי בסנעא בסוף המאה השבע-עשרה וה'מלח' במרוקו בתחילת המאה התשע-עשרה, אך היהודים בשתי הערים האלה היו מן הסתם מרוכזים יחדיו גם קודם לכן. שוב, אין הדבר שולל רמה מסוימת של חיים משותפים של מוסלמים ונוצרים. אך מנקודת מבט זו, התפתחותו של רובע נוצרי בחלב מהמאה השש-עשרה עד המאה התשע-עשרה נראית מופתית: ההתפשטות ההדרגתית של הקהילה מזרחה בעקבות גידולה הטבעי בארבע מאות השנה האלה מצביעה בבירור על גבולות הערוב הזה: התוצאה הברורה של התפשטות הנוצרים הייתה שהמוסלמים זנחו את רובעיהם ה'כבושים'.³⁹ אפשר להשוות תופעה זו ל'השחרת' אזורים בכמה מהערים האמריקניות הגדולות כיום: בשני המקרים הקהילה 'החזקה' יותר נסוגה כדי להימנע ממגע עם הקהילה החלשה יותר – אם כי נוצרי חלב היו אמידים יותר כלכלית מהמוסלמים שהם הדיחו בהתפשטותם. ייתכן שנטיית העוסמאנים לאפשר לקהילות 'טבעיות' לשלוט בעצמן מטעמי נוחות הדגישה תופעה עתיקה מאוד. כפי שראינו קודם, אנטיוכיה מציגה תמונה קיצונית של חלוקה דתית (עלאווית, נוצרית) ועדתית (תורכית) זו בין הקהילות.⁴⁰ אולם ריסוק זה של העיר לא הוביל בשום פנים לאנרכיה, היות שהקהילות (טאאפה/טנאאף) היו קשורות למנהל העירוני דרך מנהיגיהן הטבעיים (שיח'ים).

3.3 שלא כפי שהניחו ההנחות האוריינטליסטיות, נראה שהטענה שהבית בעל החצר הפנימית היא צורת הדיור הבלעדית אינה אלא מיתוס, אך היא נטועה עמוק כל כך

Raymond, André, 1992. 'Groupes sociaux et géographie urbaine à Alep', in: T. 39
Philipp (ed.), *The Syrian Land*, Stuttgart
.Weulersse 1934, 'Antioche, essai de géographie urbaine' 40

ומוזכרת לעתים קרובות כל כך עד שיהיה צורך לדון בה שנית. מצד אחד, גם במסגרת בית בעל חצר פנימית פערים סוציו-אקונומיים הם משתנה חיוני, המונע מדגם זה להיחשב ייחודי. יש הבדל של עולם ומלואו (ושל כל הסבל שבעולם) בין כמעט-ארמון במרכז העיר (ובו חדרים רבים המיועדים לכמה מטרות, קומה או שתיים וריהוט יוקרתי) לבין הבית הבסיסי בעל החצר הפנימית, בית כמעט כפרי, בשולי העיר, גם אם שני הבתים מאורגנים סביב חצרות פנימיות. בניגוד לאשליות שהאוריינטליסטים שגו בהן, ההבדל ניכר מבחוץ. מצד אחר, יש בעולם הערבי מגוון רחב של סוגי דיור, לא רק על פי הבדלים סוציו-אקונומיים אלא גם על פי הבדלים דתיים. דוגמה להיבט זה היא בתי המגדל באזור הים האדום (למשל, בַּרְשִׁיד שבמצרים ובתימן). ואולם, מעל לכול, מגוון סוגי הדיור, על פי צורכי האוכלוסיות המגוונות מבחינה חברתית, רחב מאוד: דיור קיבוצי מסוג 'פֶּנְדֵק' (נפוץ מאוד) ו'רֶבֶע' (במצרים בלבד), שתוכנן בשביל מעמד הביניים; דיור 'בינוני' ללא חצר פנימית, שתיאר בבירור חנא בקהיר;⁴¹ דיור של קהילות עניות בסגנון כפרי מסוג 'חֹש' (בתים בסיסיים סביב חצר) שתועדו במצרים, בסוריה ובחג'אז;⁴² בתים של משפחות חד-תאיות עניות, שקיומם בפסטאט הפאטמית התגלה לאחרונה בחפירות של סקנלון וקוביאק.⁴³ משום כך יש להפריך בכל תוקף את תאוריית סוג הדיור היחידי המבוססת על התפיסה השוויונית של החברה המוסלמית, מצד אחד, ועל הנחת התפקיד המרכזי שממלאת תפיסת ה'פרטיות' (החשובה כל כך סביב הים התיכון, באזורים מוסלמיים ולא-מוסלמיים כאחד) בחברה זו, מצד אחר.

4. מסקנות

אף על פי שנותרו אי-ודאויות, או פערים, במידע שלרשותנו, נראה שאין לדבר על עיר 'אסלאמית' כזאת שהאוריינטליסטים סברו שיוכלו להגדיר. אין במאפיינים שנזכרו דבר אסלאמי, או שהם אינם רלוונטיים. יתר על כן, הניסיונות החוזרים להפיק 'דוקטרינה' עירונית מהטקסטים המכוננים של האסלאם נחלו בדרך כלל אכזבה. באחד הניסיונות האחרונים מסוג זה מביא בסיס סלים חפים (*Arabic-Islamic Cities*, London, 1986) מקבץ ממצה של ציטוטים מהקוראן ומהחדית.⁴⁴ אולם כל מה שאסף לא היה אלא רשימת ציונים כלליים שבעיקרם נגעו בהגנת הפרטיות או במגבלות חיי השכנות.

41 Hanna, Nelly, 1980. 'Bayt al-Istambulli, an Introduction to the Cairene Middle Class House', *Annales Islamologiques* 16

42 Raymond 1985, *Grandes villes arabes*, 323-325

43 הדיווח הסופי של ו' קוביאק וג' סקנלון על Fustat C, שהתפרסם בשנת 1989.

44 Hakim, Besim Selim, 1986. *Arabic-Islamic Cities*, London, 146

הטקסט בעל המשמעות היחיד הוא החדית' המוסלמי הידוע: 'אם תחלקו באשר לרוחב הדרך, עשו אותה שבע אמות'. אפשר לבסס תורה 'מוסלמית' בתחום זה רק על בסיס החלטות שיפוטיות (כגון 'אל-נאזל'), או פרוטוקולים של בתי המשפט ('מחכמה'), המשקפים את מעשי השופטים וה'מפתים', שנעשו במסגרת ה'שריעה', אך ברור שהם שייכים לתחום החוק, ה'קאנון'.

האם פירוש הדבר שאפשר לפתור את הבעיה העולה מכך על ידי אימוץ תבחין גיאוגרפי או תרבותי, או בעזרת המצאה של עיר ערבית 'יס-תיכונית', או אולי, ליתר ביטחון, עיר 'ים תיכונית ערבית אסלאמית'? כדי לעשות זאת יש להתעלם מהמציאות של שטח עצום, המשתרע מהאוקיינוס האטלנטי ועד האוקיינוס ההודי, שטח שאפשר למצוא בו מאפיינים משותפים שאי אפשר לערער עליהם: ריכוז אזורי שוק בלב העיר; מתחמים סגורים ('מחלה'); חשיבות גורמי ההפרדה והמידור; רוב של בתיים בעלי חצרות פנימיות. גם אם יסודות אלו אינם 'מוסלמיים' באמת, הם אכן מורים על צורת ארגון הנוכחת בהחלט ממרקש ועד הראת {Herat, בירת מחוז בשם זה באפגניסטן}. נכון גם שלא קל להראות את ייחודיותה של העיר הערבית, העיר האיראנו-אפגאנית ואף העיר התורכית.

במרחב 'מוסלמי' עצום זה אנו ניצבים בהחלט בפני מערכת עירונית שמציאותה חושפת את החולשה הגדולה של התיאור האוריינטליסטי: אין ספק שמסקנתה, הגלויה או הסמויה, שמתקיימת כביכול 'אנרכיה עירונית', היא חסרת שחר, היות שהעיר, היינו הריכוז הגיאוגרפי של אוכלוסייה גדולה, יכולה להתקיים בקלות ולהתפתח בתוך מערכת יחסים עקבית בין החברה שלה והמרחב שבתוכה היא מתפשטת. אולם נכון גם שאי אפשר להגדיר בקלות את המאפיינים המדויקים ואת המקוריות האפשרית של מערכת כזאת בשלב זה של המחקר, בעיקר משום שהידע הנמצא בידינו כיום אינו מאפשר לנו להסביר את מקורותיה ואת התהוותה.

כדי להמשיך הלאה, יש קודם כול לברר את טבעה של העיר הערבית שקדמה לעיר 'הערבית המוסלמית'. החפירות המתקיימות בתימן (בייחוד אלו שבשפיה בניהולו של ז'אן-פרנסואה ברטו) העמידו בפנינו מגוון רחב של אפשרויות ואפשרו לנו לקשר בין התכנון העירוני של עיר עתיקה מהמאה השלישית, כמו שבוה, לערים המודרניות שבאם וסנעא.⁴⁵ אולם נראה שחפירות אלו שוללות את תפיסת מרכזיות השוק ומובילות לתפיסה של מפת דיור שרירותית בכללה, תפיסה הסותרת את כל הידוע לנו בדבר התכנון העירוני הקלאסי והמודרני בערים הערביות הגדולות. החפירות בפאו

Breton, J. F. and Ch. Darles, 1980. 'Shibam', *Storia della Citta* 14; Breton, J. F., 45
1991. 'Le site et la ville de Shabwa', *Syria* 68; Darles, Ch., 1991. 'L'architecture
civile à Shabwa', *Syria* 68

שבערב הסעודית, בהנחיית אל-אנסארי, יהיו בעלות ערך רב אם ימשיכו בחקר שכונות המגורים ויחסייהן עם מבני הציבור (המקדשים) ובתי המסחר (כנראה פונדקים ושווקים) שנחשפו.⁴⁶ טרם הגענו לשלב זה.

יש להגדיר טוב יותר גם את הקשרים ההיסטוריים בין הערים הערביות לערי הים התיכון בעת העתיקה. במקרה זה אין ספק שתשובה אפשרית לשאלה זו אפשר למצוא בסוריה. הגילוי של השוק בתדמר (בשנת 1984) שהוקם על הדרך העתיקה, עשוי לספק לנו את החוליה החסרה בהפיכת שדרת העומדים הרומית לשוק הערבי. לסובז'ה הייתה אינטואיציה בעניין זה לפני כשישים שנה, אך התאריך שלה נותר בגדר השערה.⁴⁷ ולבסוף, יהיה צורך בחפירות כדי לשפוך אור על היישובים הערביים הגדולים הראשונים בכופה (שנת 638) ובפסטאט (642). אין ספק שנצטרך להשלים עם העובדה שלא נוכל להתגבר על המכשולים העומדים בפני מיזם כזה עוד זמן רב. הרמזים של גיירו נוגעים לאתר שולי מחוץ לפסטאט, באזור מוגבל של כמה מאות מטרים רבועים, דבר המקשה על הסקת מסקנות על ייסוד העיר.⁴⁸

השטח עוד רחוק מלהיות חשוף, ואין סימנים שייחשף בעתיד הקרוב. לעת עתה, רצוי להסתפק במושג העיר המסורתית המסומנת בהיבטים 'אזוריים' (ערביים במרחב הים-תיכוני, איראנו-אפגאניים במרחב התורכי), ועם זאת, עיר שעוצבה במהותה בידי האוכלוסייה המוסלמית שארגנה אותה וחייה בה (על אמונותיה, מוסדותיה ומנהגיה, הספוגים כולם עמוקות באסלאם): זו הגישה הזהירה ביותר שאנו יכולים להציע, גישה המיטיבה להביא בחשבון את הגורמים העומדים לרשותנו כיום.

תרגום: שושנה לונדון-ספיר

al-Ansary, A. R., 1981. *Qaryat al-Fau: A portrait of Pre-Islamic Civilization in Saudi Arabia*, London 46

As'ad, Khalid, 1991. 'Iktishaf suq min al-'ahd al-umawi fi Tadmur', *Annales Archéologiques Arabes Syriennes* 37-38 47

Gayraud, Roland-Pierre, 1991. 'Istabl 'Antar, 1987-1989', *Annales Islamologiques* 25 48